

MORTEZA NURAYÎ-ZEYNEB AHMADVEND - I. PEHLEVÎ DÖNEMİNDE İRAN TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

Murat CELEP¹

YAYIN TANITIMI

Morteza NURAYÎ, Zeyneb AHMADVEND (2010). *I. Pehlevî Döneminde Türkiye-İran İlişkileri* (روابط ایران و ترکیه در دوره پهلوی اول), İsfahan: Kenkaş Yayınları. ISBN: 978-600-136-010-7, 142s.

Modern dönemlerde benzer tarihi olgulara sahne olan Türkiye ve İran'da özellikle I. Dünya Savaşı sonrası süreç, bu olguların daha somut bir renge büründüğü dönemi ifade etmektedir. Meşrutiyet devrimlerini geride bırakarak otoriter modernleşme yönünde adımlar atan söz konusu iki ülkenin yönetici elitleri, hedeflerini uygulamak için içte güvenliği sağladıktan sonra komşularıyla iyi ilişkiler tesis etme yönünde bir irade ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda ülkelerinde uygulamak istedikleri hedefler ve yine tarihin bu döneminde bölgede ve dünyada şekillenen şartların da bir araya gelmesiyle geçmişteki ihtilafları ortadan kaldırarak olumlu bir gündemin takip edilmesi her iki ülkenin öncelikli politikası olmuştur.

İran'da iki ülkenin bu son derece kritik dönemini mercek altına alan ilk çalışmalardan biri olan bu kitap, Zeyneb Ahmadvend'in aynı adı taşıyan yüksek lisans tezinin Murteza Nurayi'nin de katkılarıyla kitap haline getirilmiş halidir. Teorik bir altyapı içermeyen ve tarihsel perspektifle ele alınan çalışma, birkaç İngilizce eser dışında tamamen Farsça kaynaklardan istifade edilerek meydana getirilmiştir. Bu durum ileride değinileceği üzere zaman zaman yazarların yargılayıcı nitelikte değerlendirmelerde bulunmalarına yol açmıştır. Kitap bir giriş ve iki bölüm şeklinde düzenlenmiş olup her bölüm kendi içinde üç kısımda incelenmiştir.

Giriş bölümünde iki ülke ilişkilerinin mahiyetine dair bilgi veren yazarlar, devamında çalışmanın temel direklerini oluşturan en önemli kaynakların tanıtımlarını yapmaktadır.

İlk bölümde Safeviler ve sonrasını içeren dönemlerden Pehlevî dönemi sonlarına kadar olan zaman dilimini esas alan İran tarihine ve söz konusu dönemlerde İran'ın Osmanlılarla olan siyasi ve askeri ilişkilerine dair bilgiler aktarılmakta ve ardından Atatürk dönemi Türkiye'si kısaca ele alınmaktadır. Bu bölümde dikkati çeken hususlardan birisi yazarların coğrafyayı temel alan bir tarih okuması yaparak Ahameniler İmparatorluğu ile Doğu Roma imparatorluğu arasındaki mücadeleye işaret etmeleridir. Yazarlara göre Safeviler döneminde İran'ın karşısına Doğu Roma'nın varisi ve yine yayılcı bir güç olarak şimdi Osmanlı Devleti çıkmıştır(13). Bu bölümde İran'da yerleşik bazı tarih okumalarını tekrarlayan yazarlar, Safeviler döneminde İran'da baskın mezhep haline dönüşen Şiilik mezhebini, öteki olarak konumlandırılan Osmanlılara karşı İran'ın siyasi ve milli birliğini tesis eden bir olgu olarak değerlendirmektedirler(14). Öte yandan Şah İsmail'in uygulamalarını siyasi ve milli birlik kaygısı ile açıklayan yazarların biraz sonra Yavuz Sultan Selim'in kendi tebaasından 40.000 Şii Türkü öldürdüğünü bir kısmını da kendi tasarrufu altındaki Avrupa'daki topraklara sürdüğünü(15) iddia etmeleri ele alınan çalışmada yazarların tutumuna dair önemli bir ipucu mahiyetinde değerlendirilebilir. Nitekim bu yaklaşım, Pehleviler dönemine kadar sunulan tarih anlatısında Osmanlıların yayılcı, fırsatçı ve uzlaşmaz şeklinde nitelendirilmek suretiyle kendini daha belirgin şekilde göstermektedir(24-40). Rıza Şah dönemine ayrılan birinci bölümün ikinci kısmında, Rıza Han'ın iş başına gelişi hadisesinin Meşrutiyet döneminden 1921 yılına kadar olan süreçte yaşanan hadiselerin milliyetçi bir diktatörün iş başına gelmesine zemin hazırladığı yönündeki klasik tarih anlatısı burada da tekrarlanmaktadır. Devamında Rıza

¹ Tahran Üniversitesi, İran Tarihi Doktora Öğrencisi, muratclp29@gmail.com.

Şah'ın iş başına geldikten sonra Türkiye'de yaşanan hadiselerin İran'a doğrudan etkisi olduğu ifade edilmekte ve bu bağlamda örneğin Türkiye'de saltanatın ve hilafetin kaldırılması ile cumhuriyet rejiminin kurulması Rıza Şah'ın gelecekte uygulayacağı faaliyetlerde bir örnek görevi görmüştür denilmektedir. Bununla birlikte ulema ve bazı devlet ricali cumhuriyet rejimine İslami ilkelerle örtüşmediği gerekçesiyle muhalefet etmiş ve neticede Şah bu amacından vazgeçmiştir. Fakat gücü ele aldıktan sonra da ulemanın gücünü zayıflatmaya yönelik bir politika benimsemiştir(49). Bu kısımda dikkati çeken hususlardan bir diğeri de Rıza Şah'ın uygulamış olduğu reformlar nedeniyle onun bir nevi İran'ın Atatürk'ü olduğu şeklinde yapılan benzetmedir(47). Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinden döndükten sonra İran'da başörtüsünün yasaklanması, onun Atatürk'ten ilham alarak bu uygulamayı yürürlüğe koyduğu şeklinde bir tasvir sunulmasına yol açmıştır(51). Bu bölümün üçüncü kısmı Atatürk dönemi Türkiye'sine ayrılmış olup oldukça yüzeysel bilgileri ihtiva etmektedir.

Rıza Şah dönemi İran-Türkiye ilişkilerinin ele alındığı ikinci bölümde, I. Dünya Savaşı'nın ardından her iki ülkede ortaya çıkan yeni siyasi rejimlerin birçok açıdan benzer hedeflere sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda din yerine milliyetçilik, modernizasyon, iç ve dış düşman algılamalarındaki ortaklık, iki ülkeyi birbirine yaklaştıran etmenlerdir. Bununla birlikte yazarlara göre Rıza Şah'ın önündeki tarihi, ekonomik ve toplumsal engeller Atatürk'e nazaran daha fazladır. Kanaatimize göre yaygın bir görüş haline dönüşen bu düşünce daha fazla araştırmaya muhtaçtır. Zira Osmanlı'da olduğu kadar yoğun ve sistematik denilemese de Kaçarlar dönemi İran'ı da modernleşme yolunda önemli atılımlar kaydetmiştir. Öte yandan yazarlar Atatürk'ün yaptığı devrimlerle Rıza Şah'a güç verdiğini düşünmektedirler(65). Yazarlara göre bu dönem Türkiye'sinde hâkim olan politikanın üç önemli özelliği bulunmaktadır; ülkenin toprak bütünlüğünü korumak, tüm dünya ülkeleri ve özellikle de komşularla dostluk ve barış ilişkileri tesis etmek ve yine ülkenin toplumsal ve iktisadi gelişiminin devamlılığını sağlamak(68). Rıza Şah dönemi İran'ın dış politikası da benzer şekilde tüm milletlerle barış içinde yaşama önceliğine sahiptir. Buna ek olarak Rıza Şah'ın dış politikasında komünizme karşı özellikle komşularla ortak bir noktada buluşmak önemlidir. Bu bağlamda sınır sorunları ve uzun zamandan beri süregelen ihtilafların çözülmesi konusunda ülkenin dezavantajına da olsa bazı imtiyazlar vermek suretiyle bu sorunları çözme yoluna gidilmiştir(69). Yine Rıza Şah, idaresinin son dönemlerine doğru özellikle İngiltere ve Sovyetlerin ülkesindeki nüfuzunu kontrol etmek için üçüncü bir güce yani Almanya'ya yanaşmaktaydı(70-71). Devamında iki ülkenin resmi ilişkilerinin başlamasına değinen yazarlar, sonrasında 1926 yılında taraflar arasında imzalanan ve birbirlerine karşı iyi niyet göstergesi olarak değerlendirilen dostluk ve saldırmazlık anlaşmasına işaret etmektedirler. Ne var ki 1927 yılında sınır bölgeleri yeniden hareketlenmiş ve bu durum iki ülke arasında bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur(73-74). Hemen ardından Kürtlere yönelik ayrı bir başlık açan yazarlar, Kürt aşiretlerinin sınır bölgelerinde ortaya çıkarttıkları çeşitli asayiş sorunlarına değinmekten başka özellikle Şeyh Sait isyanından sonra Türkiye'nin bölgedeki Kürtleri kendi isteği doğrultusunda kullanmadığını iddia etmektedirler(75-77). Burada dikkat çeken hususlardan birisi Azerbaycan Valisi Şerifüddeve Beni Âdem'e atfedilen bir rapordur. Şerifüddeve 1926 yılında bölgenin iktisadi yapısını ve yine özellikle Azerbaycan'daki Kürt aşiretleri meselesini açıklarken Türkiye'nin bölgedeki Kürtleri tahrik ettiği ve bu suretle İran'ı onların (Kürtlerin) silahsızlandırılması yönünde mecbur bırakacağını yine aynı şekilde Simko ayaklanmasında da Türklerin onu tahrik etmek suretiyle İran sınırındaki bölgelerde toprak iddia edeceğini ileri sürmektedir(78).

İran'da iki ülke ilişkilerini ele alan çalışmalara bakıldığında Pantürkizm meselesinin bu çalışmaların temel başlıklarından birisini oluşturduğu gözlemlenmektedir. Bu çalışmada da "pantürkizm meselesi" başlığı altında konu ele alınmıştır. Bu kısımda dikkat çeken hususlardan birisi bazı grupların kültürel kumaş altında Azerbaycan'da Farsça yerine Türkçeyi yerleştirmeye çalışmakta oldukları ve yine bölgeden merkeze gönderilen başka bir raporda da Türk Ocağı teşkilatının faaliyetlerine engel olunması gerektiği belirtilmektedir. Dikkat çeken başka bir raporda da Urmiye Başkonsolosluğu'nun kabul salonu kapısında Türk dillilerin

birlik zemini yazıldığına işaret edilmektedir(83). Devamında Pantürkçülük ideolojisinin tarihi arka planına kısaca işaret edilerek tüm Türkleri tek çatı altında toplama düşüncesi olan Turancılığın yerine bunun daha ılımlı bir formu olarak nitelendirilen Oğuz Türklerini (Azerbaycan, Kırım Kafkasya ve Osmanlı) bir araya getirmeyi hedefleyen Türkçülüğün ön plana çıktığı belirtiliyor(85). Ardından Türkçülüğün Azerbaycan'da tabanının bulunduğu işaret edilerek bu meselenin içeride Panfarsizm ve Pantürkizm mücadelesine dönüştüğü ve yine bu durumun basına yansımaları paylaşılmaktadır. Bu bağlamda Panfarsistlerin Azerbaycan halkının Türk kökenli olduğunu inkar ettikleri belirtilmektedir. Yazarlar tarafından bu durum İran'da merkezi devletin tehdit algılaması bağlamında değerlendirilerek Panfarsizm ideolojisinin merkezi devlet tarafından bu duruma bir tepki olarak güçlendirilmeye çalışıldığı ifade edilmektedir. Rıza Şah hükümeti, bu amaçla kültürel alanda propaganda yaparak Türk dilinin cahillerin dili olduğu, bir dil olarak anılmaya değer olmadığı, Türkçenin bir dil olmayıp Farsçadan bozma lehçe olduğu, Azerbaycan halkının Türkçeyi zorla konuştuğu, Türk dilinin yağmacı ve kan dökücülerin dili olduğu şeklinde propaganda yapıldığını fakat bunların hiçbirinin bilimsel olmadığını bu propagandanın yalnızca Farsçılık ideolojisi açısından yapıldığı belirtiliyor. Yine Pişeveri hükümetinin kurulması da bu meselenin ne kadar ciddi olduğunu gözler önüne seren bir hadise olarak değerlendirilmektedir. Yazarlara göre Pehlevi rejimi bu hadisenin ardından her zamankinden daha fazla Farsçılık ideolojisini takip etmiştir(86-87). Tüm bunlarla birlikte yazarlara göre Türkiye ile Azerbaycan arasında var olan mezhepsel ihtilaf ile Osmanlı'nın Azerbaycan'ı işgali gibi sebepler bu ideolojinin burada (Azerbaycan'da) gelişmesini engellemiştir(88). İkinci bölümde ele alınan konulardan birisi de Furuği'nin Türkiye'ye gelmesi ve sınırdaki meselelerin halledilmesinin açıklanmasıdır. Bu kısımda dikkati çeken hususlardan birisi Furuği'nin, Türklere güven olmayacağı ve onların Azerbaycan üzerinde gözleri olduğu ve fakat şimdiki halde dünya konjonktürü ve Atatürk'ün gerçekçiliğinin Türkleri bu hedeften uzak tuttuğu şeklinde bir düşünceye varmış olmasıdır(90-91). Müşahedelerimize göre Furuği'nin bu düşüncesi İran milliyetçilerinin Türkiye ve Pantürkçülük algılamalarındaki klasik görüşlerinin günümüze uzanan temel referanslarından biridir. Bu bölümde 1929 Sınır İnceleme Komisyonu adıyla ele alınan konuda Türkiye, sınır meselesinde genel itibarıyla uyumsuz ve kendi menfaatleri doğrultusunda dayatmacı bir tutuma sahip taraf olarak tasvir edilmektedir(94-99). Bununla birlikte 1931 Tahdid-i Hudut anlaşması ile sınır sorunları çözüme kavuşmuş, 1932 yılında 1926 yılında imzalanan dostluk ve saldırmazlık anlaşması güncellenmiştir(99-101). Bu bölümde yine Rıza Şah'ın 1934 yılında Türkiye'ye gerçekleştirmiş olduğu ziyaret de çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Rıza Şah'ın beraberinde getirmiş olduğu heyet ve mahiyeti, takip edilen güzergâh, ziyaret edilen yerler, ziyaretin yerli ve yabancı basındaki yansımaları ve Şah'ın getirdiği hediyeler gibi hususlara dair bilgiler aktarılmıştır(101-107). İkinci bölümün son kısmı ise Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti sonrası yaşanan gelişmelere ayrılmıştır. Buna göre söz konusu ziyaret sonrası iki ülke arasında sınır güvenliği ve emniyeti, adli, ticari, denizcilik, ikamet, gümrük ve veterinerlik gibi alanlarda yapılan anlaşmalara işaret edilmiştir(108). Devamında birçok çalışmada önemli bir olgu olarak kabul edilmiş olan bu ziyaretin Rıza Şah üzerindeki etkileri incelenmiştir. Söz konusu döneme dair araştırma yapmış olan diğer araştırmacılar gibi bu çalışmanın yazarları da Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinin kendisi üzerinde büyük bir etki yarattığı ve keşf-i hicap (başörtüsü yasağı), şapka kanunu, yüksek askeri üniversitenin kurulması, Fars haber ajansının kurulması gibi uygulamaların bu ziyaret sonucunda gerçekleştirildiğini ifade etmektedirler(109-112). Kitabın sonunda ise Sadabad paktı ve bu paktın hangi amaçlarla şekillendiği ve son olarak paktın İran açısından sonuçları ele alınmıştır. Çalışma yazarlarına göre Sadabad paktı, İngilizler tarafından Sovyetlerin Basra körfezi, Orta Doğu petroleri ve Hindistan gibi bölgelere doğru yayılmasına engel olunması amacıyla iki dünya savaşı arası dönemde çeşitli vesilelerle İran, Türkiye ve Afganistan devletleri arasında bir iş birliği kurmaya yönelik çabaların ürünüdür(112). Devamında yazarlar tarafından Sadabad paktının siyasi ve maddi açıdan İran'ın zararına buna karşın Afganistan, Türkiye ve Irak'ın ise faydasına olduğu iddia edilmektedir. Onlara göre askeri bir bölge olma özelliğine sahip olan Ağrı dağının yüksek kesimlerinin Türkiye'ye devredil-

mesi ve yine İran'ın Irak ile olan sınır hattının belirlenmesinde İran'ın Irak lehine taviz vermesi İran'a atfedilen başlıca zararlardır. Bunun yanı sıra komünizm tehlikesine karşı oluşturulmuş olan Sadabad paktı, II. Dünya Savaşı'nın akabinde İngiltere'nin Sovyetler ile müttefik olmasıyla hedeflediği amaca ulaşamamıştır. Öte yandan 1941 Eylülünde müttefikler tarafından İran'ın işgal edilmesi sırasında anlaşma taraflarının İran'a yardım etmemiş olmaları da anlaşmanın içi boş bir anlaşma olduğunu göstermiştir(122) .

Genel bir değerlendirmeye çalışmada kullanılan kaynaklar bağlamında oluşan zan ile Türk diline hâkim olmadıklarını varsaydığımız yazarların çalışmada yalnızca İran kaynakları ile yetinmeleri başta objektiflik sorunu olmak üzere yapılan bazı değerlendirmelerin dar kapsamlı bir niteliğe bürünmesine de yol açtığı ifade edilebilir. Öyle ki yazarların zaman zaman yorumlama/değerlendirme yapmaktan daha çok adeta yargılama/savunma kaygı/güdüleriyle hareket ettikleri söylenebilir. Ayrıca çalışmada İran arşiv belgelerinden de kısıtlı olarak istifade edilmiş olması çalışmanın önemli handikaplarından bir diğeridir. Belirtmeye değer bulduğumuz bir başka husus ise kitabın genel bir başlık içermesine karşın içeriğinin yalnızca siyasi ve askeri konuları kapsıyor olmasıdır. Tüm eksikliklerine rağmen iki ülke arasındaki ilişkilerdeki önemli dinamiklerin İran kaynakları bağlamında ve İranlı araştırmacılar tarafından nasıl ele alındığı ve Osmanlı ve onun ardılı olan Türkiye Cumhuriyeti'ne bakış açısının nasıl olduğunu göstermesi bakımından çalışmanın öneme sahip olduğu söylenebilir.